

דיוקים במסורת תימן

אדם בן נון

א

מעין הקדמה

בחודש האחרון יצאה לאור חוברת **מגילת אסתר הוצאת נוסח תימן** שערכתי והגהתי לבקשת המו"ל. בחוברת זו הודפסה המגילה בדקדוק רב על פי מסורת זקני תימן וחכמיה, באותיות מאירות עיניים ובהבלטת השוואים הנעים. המגילה ערוכה עמוד מנוקד ומוטעם מול עמוד של תיקון סופרים שורה מול שורה. לחוברת צורף גם חיבור **חלק הדקדוק** לגאון עוזנו מהרי"ץ, וכן קיצור הלכות קריאת המגילה ערוך על ידי מורנו ורבנו הרה"ג **פינחס קורח שליט"א**. כדי להשביע רצון כל שואל ודורש, בתחילת המגילה צורף מבוא קצר בשם "מסורת קריאת המגילה" ובסוף המגילה צורף מדור "חילופי גרסאות בקהילות השאמי והבלדי".

השבוע העיר מישהו את תשומת לבי לביקורות וטענות רבות, שונות ומגוונות שנמתחו במסגרת "שיעור" אחד בין השאר גם על הרב **יוסף צובירי**, על "**הניכוי הרב צובירי**" ובעיקר על מגילה זו שערכתי. במסגרת זו אין בכוונתי להליץ, לסנגר ולענות על "טעויות והטעויות" של הרב **יוסף צובירי** (בסידור כנסת הגדולה ובהגדה של פסח מגיד מראשית), ולא על טענות כנגד המו"ל **מגילת אסתר הוצאת נוסח תימן** מהדורת ה'תשע"ג (שמיזמתו שילב צילום עמוד אקראי של מגילת אסתר מתוך אחד מכתה"י הרבים שברשותו), ואף לא על אלה שכנגד המו"ל של **איגרת הפורים הוצאת בנתיבות אמת** מהדורת ה'תשנ"ח (על טעויות בחסרות ויתרות ועל הטענה ש"גנב" את רשימת החסרות והיתרות, ועיין מש"כ על זה במבוא למהדורת ה'תשע"ג עמ' 22 הערה ג).

מסיבה זו גם לא אבוא להצדיק צדקת זקני תימן וחכמיה שאת מסורתם הנצחתי (שסמו מכתה"י ומהדפוסים, ששכחו כמה דברים, שעשו שגיאות חמורות, שלא עסקו בכלשנות, לא היה להם ספרים ישנים, לא היה להם תקציב, לא דקדקו מרוב צרות ומרוב דוחק וכד'). אם יש טענות על מסורתם, יפנו הטוענים את הטענות אליהם, ולא אליי.

כמו כן, לא אתייחס לעניינים הגובלים בלשון הרע שנאמרו בשיעור, ובגיחוכים שגיחכו שם שלא כדרכה של תורה. אולם כן אתייחס בצורה עניינית^[א] לביקורת שהועלתה כנגדי כעורך ספר שמנציח מסורות בכלל ועל מה שכתבתי בענין תיבת ארידי בפרט, שכביכול בדבריי יש "שקרים, טעויות והטעויות", ויראה הציבור וישפוט.

ב

שתי טענות בעניין ניקוד וטעמים

יש שתי טענות שהוזכרו על דברים שכתבתי ושערכתי במגילת אסתר הוצאת נוסח תימן (מהדורת ה'תשע"ג). הטענה הראשונה היא טענה כללית על שיטתי כעורך ספר שמנציח מסורות, והטענה השנייה נקודתית. להלן אציין את הטענות ואענה את תשובותיי.

א. במגילה הדפסתי כפי המנהג והמסורת, וכפי שקיבלתי מזקני תימן וחכמיה היפך כתבי היד ואפילו היפך הדפוסים, כגון במילים המוקפות, וכן בתיבת **וְנִקְרָאָהּ** (ב, יד) שהדפסתי בגעיא תחת הרי"ש **כמנהג**, ובתיבת **וְחָתָהּ** (ד, יא) שהדפסתי באתנחא תחת החי"ת **כמנהג**. על זה העירו שהיה עליי להדפיס כפי כתה"י (ובמקרה זה כ"ה גם בדפוסים). לדבריהם, אם ברצוני לציין את המסורות (או את "הטעויות החמורות" כלשונם), היה עליי להנציחן רק בהערה.

[א] **מאחר** שממילא יפורסם מאמר מקיף ומסודר בנושא, לא ראיתי צורך לטרוח ולהביא כאן את כל המקורות והדיונים בעניין, אלא הסתפקתי בהערות כלליות. כמו כן, כדי לא להיתפש לקטנוניות לא אציין את מספר הדקה שבה נאמר כל ציטוט.

על כך יש לומר, שכפי שהצהרתי פעמים רבות, מאחר שמסורת אבותינו (ויש שיאמרו "שגיאת אבותינו") הולכת ומשתכחת, ראיתי צורך להנציחה עלי ספר. בבואי להנציחה עמדו בפניי שתי אפשרויות: האחת, להדפיס כפי שנמצא בכתה"י או בדפוסים ולהעיר על המנהג והמסורת בהערה בגיליון. השנייה, לקבוע בגוף הספר כמנהג וכמסורת. מאחר שרוב האנשים ובפרט הילדים שאינם בקיאים קוראים כפי מה שכתוב לנגד עיניהם, ולא מעיינים בהערות שבגיליונות, משום עת לעשות לה', בלב כבד, בחרתי בדרך השנייה. אולם האופן שבו התקבלו ספרינו בציבור העידו כאלף עדים על נחיצות הדבר בדורנו (ועיין מש"כ במאמר "על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח, בתוך מסורה ליוסף חלק ז, עמ' 54, הערה 43). ב"ה השיטה הוכיחה את עצמה, ואפילו ילדים רכים זוכים לקרוא כמו שקראו זקני תימן וחכמיה בדיוק. אם מישהו חושב אחרת ממני, הוא לא מחויב להכניס את הספרים שערכתי אל ביתו, ואדרבה שידפיס לפי דעתו, ומה לו כי ילין על שיטתי ודרכי בההדרת ספרים ועריכתם, וכבר אמרו חז"ל (ברכות נח ע"ב) כשם שפרצופיהם שונים וכו'.

אגב יש להעיר שלגבי תיבת וְחָיָה, הרב יוסף צובירי כתב שכן מצא ב"כמה תכאליל כת"י ישנים". גם אני בדקתי עשרות רבות של תיגאן ותכאליל שנמצאים בידיים פרטיות ובמכון לתצלומי כתבי יד, ומצאתי מעט כתבי יד כאלה. יוצא אם כן, שגם לפי שיטתם, המסורת שהנצחתי במילת וחיה, נמצאת בכמה כתבי יד...

ב. על מה שכתבתי (במבוא למגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' ו, הערה ב) שכל הרבנים "נהגו לגעות ברוב ככל המקפים... ודלא כמי שחידש שאין לגעות במקף אלא כשנשתתף עמו סגול". העיר "לא חידשתי את זה..."

מאחר שעסקתי במסורת תימן, התייחסתי אך ורק אליה, ואכן במסורת תימן זהו חידוש שלא היה מקובל בפי זקני תימן וחכמיה. למעשה, על טענה זו הוא כבר ענה מיניה וביה באותו משפט: "אל"ף, לא חידשתי את זה, הפוך, אני עשיתי פשרה... אבל זו לא המצאה שלי... מצאתי את זה גם בקדמונים כתוב מפורש המאירי כותב את הכלל הזה... "הא למה הדבר דומה, לאחד שיכתוב שבמסורת תימן יש לומר את תיבת "יששכר" שמופיעה לראשונה בתורה (בפרשת ויצא, בראשית ל, יח) בביטוי שתי אותיות השי"ן, ואת שאר תיבות "יששכר" שבמקרא בביטוי שי"ן אחת. וכשאחר יכתוב שמנהג אבותינו לומר לעולם "יששכר" בביטוי שי"ן אחת, ודלא כמי שחידש לבטא את שתי אותיות שי"ן בהופעתה הראשונה במקרא, יענה הכותב שהוא לא חידש, הוא רק עשה פשרה, וכבר מצא את זה לקדמון אחד (שאינו תימני). האם זה נקרא חידוש במסורת תימן או לא? [2]

ג

שימת עבודתי בבירור תיבת ארידי

כפי שכבר הערתי (במדור חילופי גרסאות בסוף מגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' סא, פרק ט הערה ד) על תיבת ארידי (ט, ט), ברור שהיא מלאה יו"ד במסורת תימן, וכמו שכתב הרב שמעון צאלח (בכתר תורה חזון שמעון, חלק ב, דף קלג ע"ב) "ולכך בתימן לא נתעוררה שאלה על זה וכן מהרי"ץ לא העלה בכה"ד אם חסר או מלא". בנושא זה נאמרו דברים רבים לא מדויקים, ואציינם בהמשך. אך לפני כן אקדים כמה דברים.

ראשית יש להקדים ולומר שדבר פשוט זה כבר העלה ידידי הסופר המומחה הרב דוד צדוק שליט"א נכד מוהר"ר אברהם צדוק (צאלח) זצ"ל במאמרו "בירור מנהג יהודי תימן בכתבת בן המן 'ארידי' במגילת אסתר" המצורף לקונטרס "תיקון סופרים מגילת אסתר 28 שורות המלך כמנהג ק"ק תימן". הוא הראשון שעורר

[ב] **הנה** בעניין מנהג זקיפת או אי זקיפת המקפים יש הרבה מה להאריך. בכלל זה יש לתת את הדעת לכמה דברים: א. יש לבחון את דברי הרב לוי נגאר שמעיד שבבית צאלח לא געו במקפים וזאת היפך מהפסק דבר קטטה שנפלה בכניס בית צאלח בנושא, שבו פסקו והכריעו הרב יוסף בן סלימאן אלקארה, הרב אברהם בן אהרן מנולי, הרב יחיא בן שלמה אביץ' והרב אברהם בן שלום הלוי אלשיך שכן יש לגעות במקפים. ב. יש להביא את העדויות של זקני בית צאלח רבים (מהם ממשפחת צאלח) שמעידים כיצד היה המנהג בבית צאלח בדור האחרון. ג. יש לתת את הדעת אם המנהג לגעות במקפים מעוגן מבחינה דקדוקית. ד. יש לברר את שיטתו של מהרי"ץ מתוך הערותיו בחלק הדקדוק, ועל פי זה לבחון האם החכמים הנ"ל טעו, ועוד חזון למועד.

את הדבר בין רבני תימן ולו שמורה זכות חשיפת מסורת תימן בנושא זה (כמו שכתבתי במבוא לאיגרת הפורים מהדורת ה'תשע"ג, עמ' 19).

אני בדקתי אחריו, ומצאתי כדבריו. סיכום קצר לממצאים שמצאתי כתבתי בעשר שורות (במדור חילופי גרסאות בסוף מגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' סא, פרק ט הערה ד. הדברים במלואם יובאו בסיכום בסוף המאמר). אך בשורה האחרונה כתבתי "והארכתי על זה במאמר מיוחד שיתפרסם בקרוב". אני יודע מדוע בחרו להגיב על דבריי טרם שראו את שיטת העבודה והיקפה שתוארו באותו מאמר. על כל פנים, כעת אסקור בקצרה את שיטת עבודתי כפי שבאה לידי ביטוי במאמר.

זה לי כחצי שנה שאני עוסק בין השאר בבירור מסורת תימן במילה ארידי. השתדלתי לעשות בדיקה יסודית, רצינית ומקיפה עד כמה שניתן, ואם אשמע שניתן לבדוק בדרך נוספת, אבדוק גם בה. להלן מה שבדקתי:

* בדקתי את כל כתבי היד (תיגאן, תכאליל ומגילות כשרות) שנמצאים בידיים פרטיות (אספנים, חוקרים ואנשים פרטיים) ביניהם: ר' **שגיב מחפוד**, **ישראל צנעני**, ר' **שמואל כריף**, הרב **אליהו קאצ'י**, הרב **יוסף עראקי חכהן**, ד"ר **משה גברא**, ועוד החפצים בעילום שמם.

* בדקתי את המגילות שהיו בידי רבני תימן בדור האחרון, הרב **יוסף צובירי**, הרב **חיים כסאר**, הרב **יחיא בסיס**, הרב **יוסף קאפח** וסבו הרב **יחיא קאפח**, הרב **שלום קורח**, ועוד.

* בדקתי עם זקני סופרי תימן החיים עמנו היום מהי מסורתם.

* בדקתי מהי מסורתו של הרב **יחיא הלוי אלשיך** זצ"ל, שכן היה בקי בחסרות ויתרות כידוע, ואף עסק בהגהה במשרד הדתות. ב"ה זימן ה' לידי עדות מפורשת מהרב **יוסף קלזאן** שליט"א ששאל את מארי יחיא לאחר ששמעו שיש מי שאומר שמסורת תימן לכתוב ארדי בלי יו"ד (העדות מוקלטת כמובן).

* המכון לתצלומי כתבי יד שעל יד האוניברסיטה העברית בירושלים קיבל על עצמו את המשימה לאסוף עותקים של כל כתבי היד העבריים המצויים באוספים ציבוריים ופרטיים ברחבי הארץ והעולם (שם נמצאים מקרופילים של האוספים הגדולים המחזיקים בכתבי יד תימניים, כגון אוסף יודא לוי נחום, מוסד הרב קוק, אוניברסיטת בר אילן, מכון בן צבי, ועוד). במשך תקופה ארוכה בדקתי את כל (!) תצלומי כתבי היד התימניים שנמצאים שם. קרי: תיגאן, תכאליל ומגילות אסתר הכתובות על קלף ועל גויל.

* מאחר שחששתי שמא הכתיב במילה ארידי השתנה במשך הדורות (כדרך שהשתנו סימוני הפרשיות) בדקתי גם כתבי יד בבליים-תימניים מהתקופה הקדומה הטרומס-טברנית.

* בדקתי עשרות רבות של מגילות כשרות עתיקות, והתמקדתי בעיקר במגילות שכתבו הסופרים הדווקנים לדורותיהם (עיין במאמרו של הרב יוסף קאפח "כותבי ומעתיקי ספרים בתימן", כתבים חלק ב, עמ' 961-965), כגון הרב **חיים בן סלימאן כסאר**, הרב **שלום צאלח**, הרב **שלום קורח**, הרב **חכם צאלח**, הרב **יוסף שמן**, הרב **יוסף קורח**, הרב **אברהם צדוק (צאלח)** ועוד.

* ביקשתי מעשרות רבות של אנשים (רבנים, חוקרים וחברים) שבמידה ויש ברשותם מגילה שנכתבה מתימן, יצלמו לי את תיבת ארידי או שיגידו לי בעל פה כיצד היא נכתבה. יש לציין שמקור המגילות שנבדקו הוא לא רק מעי"ת צנעא, אלא גם מעדן, מחידאן, משרעב ומשאר מחוזות תימן.

כל זאת עשיתי בשביל להגיע לחקר האמת. האם יכלתי לעשות יותר מזה? האם יש מישהו שיכול לעשות יותר מזה? אדרבה, אם מישהו ימצא ממצאים שיפריכו את כל מה שכתבתי, בוודאי שאתקן בשמחה, וממנו וממני תסתייע מילתא.

בדיקתי העלתה שמתוך כמאתיים כתבי יד נמצאו רק כחמישה כתבי יד שבהם נכתב ארדי חסר יו"ד, וזה מלבד מה שבדק יידי הרב **דוד צדוק** במשך השנים. על כל פנים הממצאים ברורים וחד משמעיים: אף שבמשך הדורות חלו שינויים בנושאים שונים הקשורים לכתוב במגילת אסתר, לאורך כל התקופות נשמר הכתיב

של מילת ארידי ביו"ד. דיברתי על הנושא עם רבני תימן, ולאחר שבדקו גם הם במגילות שבידיהם בירושה מאבותיהם, הסכימו עם דבריי.

ד

ע" המאמר העוסק בתיבת ארידי במסורת התימנית

כפי שכתבתי, בקרוב יפורסם מאמר מקיף, שבו אין מקום ללשונות מעין "הרבה כתבי יד" או "רוב כתבי יד", מאחר שבמילים סתומות אלו הקורא לא יודע אם הכוונה לשלושה כתבי יד כנגד שניים, או למאתיים כנגד שלושה... במאמר זה ציינתי את כתבי היד, לרבות מספריהם במכון לתצלומי כתבי היד, או את בעליהם במקרה שהם בידיים פרטיות. שם הצגתי את הממצאים הברורים, והוכחתי נאמנה שכן היא מסורת תימן באופן ברור. אולם הדבר הכי חשוב הוא שהוכחתי זאת באופן שכל אחד יכול לבדוק אחריי ולאמת או להכחיש את דבריי.

שם דנתי גם בכל אחד מהמקורות הבודדים שמהם עולה הנוסחה ארדי ללא יו"ד, כגון:

* בקובץ אחד של מהר"י בשירי (הכולל את הערוך הקצר, מגילת אסתר, ספר חבצלת השרון ועוד כמה עניינים, ומספרו במכון לתצלומי כתבי יד הוא 8242083 259) נכתב ארדי ללא יו"ד. אך נראה שאין לסמוך עליו מול כל כתה"י האחרים, ובפרט שמהר"י בשירי עצמו בשאר העתקותיו כתב תמיד ארידי מלא יו"ד.

* בצילום כת"י הנקרא **תכלאל קדמונים** נכתב ארדי ללא יו"ד. אך לאחר שעשיתי בירור מקיף על שני המקורות העתיקים שמהם נדרש הסופר להעתיק את כתב היד (כת"י של מהר"י בשירי והתכלאל הקדום), והגעתי אליהם ובדקתי גם אותם, מצאתי שאין שם זכר לנוסחת ארדי ללא יו"ד. נראה אם כן שהסופר שינה מדעתו, או יותר נכון טעה, שכן בדקתי גם מגילה שכתב הסופר לשימושו האישי, וראיתי ששם כתב ארידי ביו"ד.

* בספר **חמש מגילות** מהדורת הרב קאפח גם נכתב ארדי ללא יו"ד. אך כפי שביררתי עם תלמידיו הקרובים, הרב קאפח לא הגיה את החסרות והיתרות בספרו. כמו כן, הוספתי לבדוק את המגילות הכשרות שהיו ברשותו וברשות סבו, ואת כתבי היד שבהם השתמש לצורך ההדרת ספרו, ועוד כתב"י שהיו בספרייתו, ובכולם נכתב ארידי מלא יו"ד.

ה

ע" המאמר העוסק בתיבת ארידי במסורת הטברנית

להבדיל ממסורת תימן ששם פשוט לחלוטין שהכתיב הוא ארידי מלא יו"ד, במסורת הטברנית יש מעט מבוכה. די במשפט המפורסם של ר' ידידיה נורצי בעל המנחת שי להמחיש זאת: "מאן סליק לעילא ואתא ואמר אם מלת ארידי מלא יו"ד או חסר". מבוכה זו נגרמה כתוצאה מהערת מוסרה קטנה (שלא ברור עד כמה ניתן לסמוך עליה) שבה נכתב "ל' וחסר", וממעט כתבי יד טברניים עתיקים שבהם נכתב ארדי ללא יו"ד.

הרב מרדכי ברויאר ששחזר את נוסח המוסרה על פי כתבי יד טברניים עתיקים ועל פי הערות המוסרה הכריע בתחילה (מדור "הנוסח ומקורותיו" המצורף לתחילת ספר חמש מגילות - דעת מקרא בהוצאת מוסד הרב קוק ובספרו מבוא לכתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, עמ' 23-24) שהנוסחה היא ארידי ביו"ד. וכן קבע במגילת אסתר - דעת מקרא הוצאת מוסד הרב קוק. אולם לאחר מכן חזר בו (במאמרו "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח, ד (תשנ"ה), עמ' 292-293), ועל פי שני כתבי יד נוספים שמצא הכריע שנוסח המוסרה הוא ארידי ללא יו"ד.

אמנם על פי מחקר מקיף שערכתי, בין השאר בבדיקת עשרות כתבי יד טברניים עתיקים ומובהקים (על פי רשימות שקיבלתי ממומחים בתחום המוסרה), הוכחתי שכ"ה גם נוסח המוסרה ברוב כתבי היד הטברניים. אם כן נראה ששגה הרב ברויאר בחזרתו, וכן הסכימו אתי מלומדים שונים העוסקים בתחום המוסרה. במאמר ההוא גם אדון לפרטי פרטים באופן שיטת עבודתו של הרב ברויאר בשחזור נוסח המוסרה, ואוכיח שעל פי שיטתו, ועל פי אמות המידה שהוא עצמו הציב, נראה שהנוסח הטברני הוא ארידי מלא יו"ד.

מענות על הערתי בעניין ארידי

כעת אתייחס לדברים שנאמרו בעניין מה שכתבתי על תיבת ארידי, ואענה עליהם.

ג. אני כתבתי (במדור חילופי גרסאות בסוף מגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' סא, פרק ט הערה ד) "וכ"ה במגילות הכשרות, בתיגאן ובתכאליל העתיקים, לרבות כתיבת ידם של הסופרים המוחזקים כדווקנים לדורותיהם: בניה הסופר, מהר"י בשירי, מהר"י ונה, הרב שלום צאלח, הרב שלום קורח, הרב חכם צאלח, הרב יוסף שמן, ועוד רבים מאוד".

דבריי נקראו בדילוג ובהשמטה, השמות מהר"י ונה, הרב שלום צאלח, הרב שלום קורח, הרב חכם צאלח לא נקראו, ובתמורתם נאמרה המילה וכו'. דבר זה יוצר את הרושם באוזני השומע שהספר לא לפניו שרק שלושה סופרים כתבו כך (בניה הסופר, מהר"י בשירי והרב יוסף שמן). כמו כן, נראה שמאחר שלא מצא מענה משכנע על כל רשימת הרבנים, אמר "אני אתחיל מהסוף", ופסל את כתיבתו של הרב יוסף שמן. אך בזה התחיל ובוזה סיים, ולא התייחס לשאר החכמים שהוזכרו (מלבד בסוף דבריו שהתייחס לבניה הסופר בדרך אגב, וכמו שאזכיר לקמן).

ד. על מה שהזכרתי את הרב יוסף שמן שכתב ארידי מלא, אמר "הרב יוסף שמן, יהודי תלמיד חכם, צדיק, אבל ראיתי את המגילה שלו. אפילו את הפרשה של גם ושתי המלכה הוא לא עשה נכון, הוא עשה לפי הדפוסים, אז מה אתה מביא ראיה ממנו בכלל. הוא לא היה לו ספרים ישנים, הוא עשה לפי מה שהיה לו, אז בכלל ממנו אין ראיה".

טענה זו הייתה יכולה להיות נכונה לו היה לנו אך ורק את כתב ידו של הרב יוסף שמן, ואז היינו יכולים לטעון שאי אפשר להסתמך רק עליו בבירור מסורת תימן, מאחר שהוא "סטה" ממנה בסימון פרשה אחת. אך כשיש לנו עדויות של עשרות רבות של תיגאן, תכאליל ומגילות אסתר של גדולי סופרי תימן המוסמכים והמוכרים, וכולם כתבו ארידי מלא יו"ד, וגם הרב יוסף שמן כתב כמותם, ניתן לסמוך עליו בצירוף כולם.

בפרט שידוע ומפורסם לכול שהרב יוסף שמן לא היה רק "תלמיד חכם וצדיק", אלא מגדולי הסופרים בדור האחרון. ולא סתם סופר, אלא סופר שהיה אדוק וקשור בשיטתו של מהרי"ץ, יותר מחבריו הרבנים האמונים על נוסח הבלדי, כמו שהעירוני שגם הוא עצמו מכנהו "מתלמידי תלמידיו של מהרי"ץ" (שע"ה, הלכות תקיעת שופר, עמ' קעה), ו"היה ראש הישיבה הכללית בבית מדרשו של מהרי"ץ בעי"ת צנעא" (שו"ת עו"י א, עמ' שיד), ועוד. ואם בעקבות "טעותו" בסימון פרשה אחת נפסול את ספריו, ולא נוכל להביא ראיה לאף מילה מנוסח המגילה, את ספרי מי נכשיר?!

מה גם שידוע לכל חוקר שיש חילופים רבים באופן כתיבת מגילת אסתר, הן במקום סימון הפרשיות (ובכתה"י העתיקים אף היו חילוקים בין פרשיות פתוחות לסתומות), הן בחסרות ויתרות (כמו שכתבתי ב"מסורת תימן כתיבת מגילת אסתר" בתוך מבוא לאיגרת הפורים מהדורת ה'תשע"ג, עמ' 29). ואם בבואנו לדון במילה ארידי במסורת תימן נפסול כל ספר שנמצא בו "טעות" לפי הבנתנו, לא נוכל לעולם להגיע לחקר האמת. הדרך לבדוק את הכתיב היא לבחון את כל כתבי היד שלפנינו ולהכריע על פי הרוב. דרך זו הוכיחה את עצמה שכן כך נהג הרב ברויאר בשחזור נוסח המקרא. הרב ברויאר בדק חמישה מקורות (ארבעה כתבי יד ודפוס ויניציה) ומצא כ-230 חילופים. הרב ברויאר הכריע על פי רוב (ועפ"י הערות המוסרה), ובסופו של דבר הגיע לנוסח המתאים לנוסח התימנים, אף שכל כתב יד כשלעצמו שונה מהנוסח התימני.

ה. בהמשך דבריו אמר "מי שירצה יבוא אליי הביתה, אני אראה לו תאג קדמון כתוב ארידי חסר יו"ד".

האם כך יש להכריע בסוגיה כזו על פי כתב יד אחד? מדוע לא הזכיר כיצד נכתב במגילת כת"י הרב יחיא אלאכברי שהייתה ברשות אביו הרב ניסים (נחום) רצאבי, ומדוע לא הזכיר את המגילה של מהרי"ץ? מדוע לא הזכיר עכשיו שיש לו בבית צילום כתב יד של בניה הסופר עם הגהות בכת"י של מהרי"ץ (כתבי יד אלה

הוזכרו במבוא לביב"מ), ועיין מה שאכתוב על זה לקמן? ואם תאמר שלדבריו מגילות אלו משובשות ואין להביא מהן ראיה, מדוע הזכירן לא פעם ולא פעמיים בחיבורו בינה למקרא כסייעתא לדבריו.

על כל פנים, כפי שכתבתי לעיל, אני בדקתי עשרות רבות ואולי אף מאות של כתב"י. ואם תצלום כתב היד של "התאג הקדמון" נמצא במכון לתצלומי כתבי יד, מן הסתם הגעתי גם אליו, והוא אחד מכתה"י שהתייחסתי אליהם.

אך עדיין תמוה. מדוע לא נאמר איזה תאג הוא זה? באיזו תקופה נכתב? מי היה כותב התאג? האם שמו של הסופר נודע בשערים כדווקן ובר סמכא? אולי גם בתאג זה יש "טעויות" כמו שהיה לרב יוסף שמן, וכמו שהיה בצילום כתב היד שהעלה המו"ל במהדורת נוסח תימן, וממילא, לשיטתו תאג זה אינו מוסמך?

ו. על מה שכתבתי (במדור חילופי גרסאות בסוף מגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' סא, פרק ט הערה ד) ש"במילה ארידי יש הסכמה ברורה לכתוב ארידי מלא יו"ד", העיר "הכי הרבה תגיד שיש מחלוקת, לבוא ולהגיד שיש הסכמה ברורה? רחמנא ליצלן זה שקר... זה שקר גלוי".

ראשית, דברים אלו גם אמר הרב שמעון צאלח (כפי שהבאתי לעיל), ויכל להפנות טענתו גם אליו.

אולם למעשה, כבר הוא בעצמו אמר בתחילת דבריו בביקורתו על זקני תימן וחכמיה (לא עליי), בעניין המסורת שנהגו בה כל חכמי תימן לזקוף את הרי"ש במילה וְנִקְרָאָהּ בשם (ב, יד) בזו הלשון: "שגיאה חמורה, אין ספר בעולם אפילו דפוס שעשו את זה קמץ". וכן לגבי המילה וְחָיָה (ד, יא) שהמנהג לזקוף את החי"ת אמר גם: "אין ספר בעולם שהטעם בחי"ת". כיצד הוא מכריז בוודאות שאין ספר בעולם, וכי בדק את כל הספרים בעולם?

הן אמת אומר ולא אכחד, גם לי מסורות אלה נראו תמוהות, ועניין אותי לדעת אם יש כתבי יד מועטים שכתבו לפי מסורות אלה, וכשבדקתי עשרות רבות של תיגאן ותכאליל שנמצאים בידיים פרטיות ובמכון לתצלומי כתבי יד, מצאתי מעט כתבי יד כאלה... האם לפי זה ניתן לומר שהוא שיקר ח"ו בזה שאמר ש"אין ספר בעולם..."? בוודאי שאמירה כזו אם ח"ו תיאמר יהיה בה מן הקטנוניות. על כורחנו אנו מבינים שניתן וצריך ללמד עליו זכות שדיבר על הרוב, והמיעוט בטל לגביו. בדיוק כך גם כל אחד מבין שכשאדם בודק עשרות רבות ואף מאות של כתבי יד, ומגלה ש-99 אחוזים כתבו בצורה מסוימת, ואחוז אחד בשונה, הוא יכול לומר בוודאות ש"יש הסכמה ברורה". למה הדבר דומה, לאחד שיאמר שיש הסכמה ברורה שהמילה ויהי בתחילת מגילת אסתר כתובה בשני יו"דין. יבוא אחר ויטען עליו, כיצד אתה אומר שיש הסכמה ברורה? אתה משקר רחמנא ליצלן, והראיה, יש לי בכיתי תאג קדמון או חמישה כתבי יד שנכתב בהם ויה בלא יו"ד בסוף...

ז. בהמשך אמר "גם אם בספרי תימן יש ויכוח בזה [דהיינו אם ארידי מלא או חסר. אב"ן], אך מי לנו גדול מבן אשר? אז אם בין התימנים יש ספק, בן אשר מכריע, והוא כתב את זה חסר".

ראשית, כפי שאמרתי, אין שום ויכוח בזה בספרי תימן. וכאמור לעיל גם הרב שמעון צאלח כתב במפורש (בכתר תורה חזון שמעון, חלק ב, דף קלג ע"ב) "ולכך בתימן לא נתעוררה שאלה על זה וכן מהרי"ץ לא העלה בחה"ד אם חסר או מלא".

בנוסף, יש לדעת, שספר בן אשר הוא הספר הידוע בשם כתר ארם צובה. וידוע שמגילת אסתר היא מהחלקים האבודים בכתר, ואין אנו יודעים בוודאות כיצד כתב בן אשר את תיבת ארידי. ואף שב"ה נותרו בידינו רשימות של מאות שאלות ועדויות מחכמים שבדקו את הכתר לפני שנשרף, בענייני פרשיות פתוחות וסתומות, חסרות ויתרות, טעמים וניקוד והעלו את הדברים על הכתב, עדיין לא מצאנו עדות באחת מן הרשימות על כתיבת המילה ארידי/ארדי.

מעבר לכך, גם אם היה קיים כתר ארם צובה של בן אשר, כיצד היה ניתן לסמוך עליו?! הלוא כפי שהזכרתי לעיל הוא פסל את מגילות הרב יוסף שמן ואמר שאי אפשר להביא ראיה מהן שארידי מלא יו"ד, בגלל שעשה פרשה בפסוק "גם ושתי" ולא בפסוק "ביום השביעי". לפי שיטתו, קל וחומר בנו של קל וחומר שאי אפשר

להביא ראייה מכתר בן אשר, שכן ברשימות שבידינו יש תיאור מדויק של הפרשיות בכתר. ומהן עולה שנוסח תימן שונה מהכתוב בכתר בן אשר:

* בכתר יש גם פרשיות פתוחות (ויאמר מומכן, אחר הדברים האלה כשך, איש יהודי, אחר הדברים האלה גדל, ועוד) למרות שמנהגנו לעשות רק פרשיות סתומות (ועיין מש"כ על זה ב"מסורת תימן בכתיבת מגילת אסתר" בתוך מבוא לאיגרת הפורים מהדורת ה'תשע"ג, עמ' 29).

* בפסוק ויאמר המלך לחכמים (א, יג) אין סימון פרשה, למרות שבמסורת תימן יש.

* בכתר יש הרבה פרשיות שבמסורת תימן לא קיימות, כגון ובכל יום ויום (ב, יא), ויאמר מרדכי להשיב אל אסתר (ד, יג), ויהי ביום השלישי (ה, א), ויאמר לה המלך (ה, ג), ויאמר חרבונה (ז, ט), ותוסף אסתר (ח, ג), ויכתב (ט, כ).

ח. בהמשך הזכיר בדרך אגב, שמה שכתב בניה הסופר ארידי מלא, הוא אינו מדויק.

כיצד ניתן לטעון ככה על גדול סופרי תימן, שמהרי"ץ מכנהו "מרנא בניה"? ! הן אמת, כי מאחר שבניה הסופר היה בן אדם ולא מלאך, ייתכן שטעה, וכמו שהעיר מהרי"ץ על כמה טעויות שלו בגיליונות כתב היד [ויש לנו ללמוד ממהרי"ץ שדווקא במקום שטעה קראו בתואר הכבוד "מרנא בניה"]. אך כדי לומר שבניה הסופר טעה, אנו חייבים הוכחות רבות ומוצקות שבאמת הכתיב המדויק הוא ארדי חסר יו"ד. ואדרבה, העדויות רק מראות שהכתיב הוא ארידי מלא יו"ד, והראיה הגדולה היא שמהרי"ץ שהגיה את כל המגילה כת"י של בניה הסופר, והעיר על טעויותיה, לא העיר על תיבת ארידי כלום כמו שאכתוב לקמן.

ט. אגב יש להעיר שעל מה שכתבו המקובלים שמספר האותיות בבני המן יסתדר רק אם נכתוב ארידי מלא, אמר: "יכול להיות שזה עם הכולל, אין ראייה". אולם למעשה בכל הספרים לא הבינו ככה, וכך כתב מהרח"ו במפורש (פרי עץ חיים, שער הפורים פרק ו) בזה"ל, "ודע, כי נ"ד פעמים נאמר המן במגילה, וכך יש נ"ד אותיות בעשרת בני המן, צ"ל שסובר ארידי מלא".

ז

ניסיון לברר מהי שיטת מהרי"ץ

כפי שכתבתי (ב"מסורת תימן בכתיבת מגילת אסתר" בתוך מבוא לאיגרת הפורים מהדורת ה'תשע"ג, עמ' 30) מתוך 38 הערות בחלק הדקדוק על מגילת אסתר, ייחד מהרי"ץ 9 הערות בענייני כתיב, לעומת 608 הערות בחלק הדקדוק על התורה שמתוכן רק כ-10 הערות עוסקות בענייני כתיב. עם כל זה, מהרי"ץ לא העיר מאומה בחלק הדקדוק על אופן כתיבת תיבת ארידי. אם מהרי"ץ היה רואה ספקות ומבוכה בכתיב תיבת ארידי, ודאי שהיה מעיר על כתיבה. על כרחנו נאמר שכתב מילת ארידי היה פשוט למהרי"ץ כביעתא בכותחא (וכמש"כ הרב שמעון צאלח, הובאו דבריו לעיל), ולכן לא הוצרך להעיר עליו. אולם מה היה ברור למהרי"ץ, שיש לכתוב ארדי או ארידי? על פי הנתונים שהצגתי לעיל, ברור לחלוטין שהיה ברור לו שיש לכתוב ארידי מלא יו"ד.

עוד ראייה מוכחת לדעת מהרי"ץ עולה מתוך כת"י בניה הסופר שאותו הגיה מהרי"ץ מבחינת הכתיב, ובין השאר העיר על כתיבן של כמה תיבות: מנותה ולא מנותיה (ב, ט), וימליכה ולא וימליכיה (ב, יז), ידעים ולא יודעים (ד, יא), ולהרג ולא להרג (ח, יא), לפניהם ולא בפניהם (ט, ב), ועוד. המעניין הוא שדווקא על ארידי שנכתב מלא לא העיר כלום. ואין לומר שמהרי"ץ הגיה רק את חלקה הראשון של המגילה, ולא הגיה את סופה, שכן הגיה עוד מילה שמופיעה לאחר תיבת ארידי, והיא תיבת לקים ולא לקיים (ט, כא). הרי לנו מפורש משתיקת מהרי"ץ שלא העיר כלום על תיבת ארידי (למרות שהעיר על תיבות לפניה ולאחריה), שהיה לו פשוט שתיבת ארידי מלא יו"ד.

כמו כן, מהרי"ץ גילה לנו בספריו מי הם סופרי תימן הדווקנים שעליהם ראוי לסמוך (כמו שאציין בסמוך), והנה בספריהם נכתב ארידי מלא יו"ד (ועל המיעוט שנכתב בו חסר, הוכחתי כבר שאין לסמוך עליו):

בניה הסופר - שאותו מכנה מהרי"ץ (בגיליון כתב היד, על תיבת ולהרג, אסתר ח, יא) בתואר הכבוד "מרנא בניה" שפירושו אדוננו בניה.

מהר"י בשירי – שמהרי"ץ כותב עליו (ועל מהר"א עראקי) בספרו פעולת צדיק (חלק א סימן כד) שהם "סופרים מובהקים ראשי אלפי ישראל, כל סתום לא עממום". ובמקום אחר (חלק א סימן ק) מכנהו מהרי"ץ "הרב הגדול ספרא רבא דאורייתא".

מהר"י ונה – שמהרי"ץ הזכירו בספרו פעולת צדיק (חלק א סימן ק) בתואר הכבוד "הסופר הגדול מהר"י ונה זלה"ה". ובמקום אחר (עץ חיים, חלק ב, דף סב ע"ב) מכנהו בתואר "אדוננו מהר"ר יצחק ונה זת"ל".

ישנה עוד דרך לנסות לבדוק מהי שיטת מהרי"ץ, והיא על ידי בדיקה של רבנים בני משפחת צאלח הידועים כאדוקים בשיטתו יותר מאחרים, וכמו שהעירוני שכתב הוא עצמו (קונטרס נ"ט, עמ' פד) בזה"ל, איך שיהיה, כל הרבנים ההולכים בשיטתו של מהרי"ץ הלכה למעשה, שמובן דמשום הכי אינהו נחתי טפי מאחרוני למיהב דעתייהו בהכי, כולהו סבירא להו...". והנה גם הסופרים המומחים הרב **שלום צאלח** והרב **חכם צאלח** ממשפחת מהרי"ץ כתבו ארידי מלא. וגם הרב **שמעון צאלח** ממשפחת מהרי"ץ כתב שלא היה בזה מחלוקת בתימן, והעלה שם שני צילומי כתבי יד שבהם נכתב ארידי מלא. גם הרב **יוסף שמן** שהיה אדוק בשיטתו (כאמור לעיל) כתב ארידי מלא.

ח

סוף דבר

כידוע, בשאלות בענייני נוסח ניתן להכריע בשתי דרכים: האחת, הכרעה על פי רוב. השנייה הכרעה ע"פ טקסט מופת, דהיינו על פי כתבי יד מוסמכים של סופרים דווקנים. כאמור לעיל, ברוב המוחלט של כתבי היד נכתב ארידי מלא יו"ד, וכן הוא בכתבי היד המדויקים של הסופרים הדווקנים.

לתומי חשבתי שדברים אלה פשוטים, ברורים ונכוחים למי שבאמת רוצה לברר את האמת. לא העליתי בדעתי שמישהו יטען אחרת. אני מבין שאם היה הרב צובירי כותב שנוסחת תימן על פי כתבי היד התימניים לכתוב ארידי מלא יו"ד, היה ניתן לטעון שסילפתי את האמת כדי לקיים את דברי הרב צובירי. ויתרה מכך, אמר לי חבר ספק ברצינות ספק בהלצה שהיה ניתן לומר שמאן דהו קיבל בלחישה כי הטעם לכך מפני שיש מאנשי "בית אטסואלא" (כך הוא במקור, מסיבה הידועה לידועי חן) בני חברותו, שהיו מעלימים וגונזים ספרי הקדמונים לבלתי היות להם תקומה (עיין בקונטרס נ"ט, עמ' צז). ואולי גם כאן העלימו את כל כתבי היד שבהם נכתב ארידי חסר...

אך לאור כל העדויות הרבות שהוזכרו לעיל, נראה ברור שבמסורת תימן ארידי מלא. וכאן המקום להעתיק שוב את הסיכום הקצר שכתבתי (במדור חילופי גרסאות בסוף מגילת אסתר מהדורת נוסח תימן, עמ' סא, פרק ט הערה ד): אף שבכתה"י התימניים יש חילופים רבים בחסרות ויתרות של מגילת אסתר, וכמעט אין אחד דומה לחברו, מכל מקום במילה ארידי יש הסכמה ברורה לכתוב ארידי מלא יו"ד, וכ"ה במגילות הכשרות, בתיגאן ובתכאליל העתיקים, לרבות כתיבת ידם של הסופרים המוחזקים כדווקנים לדורותיהם: בניה הסופר, מהר"י בשירי, מהר"י ונה, הרב שלום צאלח, הרב שלום קורח, הרב חכם צאלח, הרב יוסף שמן, ועוד רבים מאוד. ומה שמצאנו בקובץ אחד של מהר"י בשירי (הכולל את הערוך הקצר, מגילת אסתר, ספר חבצלת השרון ועוד כמה עניינים, ומספרו במכון לתצלומי כתבי יד הוא B 952 38&2428) שכתב ארידי חסר, נראה שאין לסמוך עליו מול כל כתה"י האחרים, ובפרט שמהר"י בשירי עצמו בשאר העתקותיו כתב ארידי מלא. והארכתני על זה במאמר מיוחד שיתפרסם בקרוב בע"ה:

על זה יש להוסיף שכן כתבו הסופרים בדור האחרון הרב **חיים** בן סלימאן **כסאר**, הרב **יוסף קורח**, הרב **אברהם צדוק (צאלח)**, ואף הרב **שמעון צאלח** כתב כן. וכן קיבלתי בשם הרב **יחיא אלשיך**, ומסתבר שזו שהיא דעת מהרי"ץ, ואף נראה שכן הוא במגילה של הרב **יחיא אלאכברי** שהייתה ברשות אביו הרב **ניסים (נחום) רצאבי** ובמגילה של מהרי"ץ.